

Nyelvhalál

*Baljóslatú szó. Egyike azon metaforáknak,
amelyek a nyelvet élő organizmusnak tételező tizenkilencedik
századi gondolkodásból napjainkig
megmaradtak.*

A nyelv és a nemzet születéséről, ifjúkoráról és elmúlásáról való gondolkodás néha egymást feltételező módon összekapcsolódik: „nyelvében él a nemzet”. Ez az összekapcsolódás tette sokak számára olyan hatásossá a herderi jóslatot, amely szerint „...a mások közé ékelte, kisszámú magyaroknak századok múltán talán már nyelvét sem lehet felfedezni”. (Békés, 1997. 205.)

A tizenkilencedik század második felében az összehasonlító-történeti nyelvtudomány-nak, főleg az újgrammatikus iskolának deklarált célja volt, hogy a nyelvtudományt, úgy-mond, természettudománnyá tegye. Ezen azt értették, hogy megpróbálták a nyelv(ek) változásainak azokat a szabályait feltárni, amelyek a természeti törvényekhez hasonlóan szűkségszerűek és megváltoztathatatlanok. A nyelvről való gondolkodásukat a darwini evolúciónizmusból származó metaforákkal világították meg. A szakmai közvélekedést jól illusztrálja ez az 1873-ból származó Schleicher-idézet: „A nyelvek természetes organizmusok, amelyek az emberek akaratától függetlenül jönnek létre, meghatározott törvények szerint növekszenek és fejlődnek, majd öregszenek és hálnak meg.” (Coulmas, 1992. 215.)

A nyelvhalál metaforáját a szociolingvisztikai szakirodalomban terminusként Dorian gyökereztetette meg. (Dorian, 1981) Mások a Fishman által bevezetett shift (nyelvcseré) terminust használják, mert úgy vélik, egy szakszó nem hordozhat súlyos érzelmi konnotációt. (Coulmas, 1992) Fishman maga ironikusan kezelve a nyelvhalál metaforát, egy egész könyvet szentelt egy halottnak mondott nyelv, a jiddis nagyon is eleven életének. (Fishman, 1991)

A kutatások azt mutatják, hogy csakugyan szorulnak ki nyelvek a használatból. Napjainkban a föld hatmilliárdnyi népessége által használt nyelvek számát öt- és hatezer közé teszik. Ötszáz évvel ezelőtt a maihoz viszonyítva még tizedannyit sem kitevő népesség kétszer ennyi nyelvet beszélt. (Mesthrie és mtsai., 2000) A nyelvek egy részét ma már nem beszéli senki, s ha a kihalt nyelv nem rendelkezik írásbeliséggel, mint a latin, akkor a grammatikájára, szókincsére vonatkozó ismeretek is visszavonhatatlanul elvesznek. (Az írásos emlékek alapján rekonstruálhatókat holt nyelvekként, a nyom nélkül eltűnteket kihalt nyelvekként említi a szakirodalom.) Tény az is, hogy éppen az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek kopnak ki leggyorsabban a használatból. A tizennyolcadik században Ausztráliában még ötszáz körül volt a helyi bennszülöttek által beszélt nyelvek száma, mára ez a felére csökkent. (Crystal, 2003) Nagyon valószínű, hogy a földön beszélt nyelvek száma a jövőben is csökkenni fog. Az Afrika és Ázsia elmaradott vidékein élő párezres népcsoportok minden bizonnyal hamarosan áttérnek egy környezeti nyelvre. Azt azonban nem lehet biztonságosan megjósolni, hogy száz vagy ötszáz év múlva hány nyelvet beszélnek a földön.

A nyelvtudomány szempontjából csakugyan sajnálatos a nyelvi sokszínűség csökkenése. Nyelvészek néha heroikus erőfeszítéseket tesznek arra, hogy egy eltűnőben levő nyelvet az utolsó pillanatban rögzítsenek a tudományos kutatás számára. A Kuril-szigeteken élő ainu nép a huszadik század első felében nyelvcserével áttért a japánra.

Nyelvük leírásában *Muraszaki* 1937-ben már csak egy adatközlőre támaszkodhatott. (*Coulmas*, 1992)

Vannak, akik ezt a tényt az ökológiai (1) szemlélet analógiájára – ismét egy természet-tudományos metafora! – a biodiverzitás csökkenéséhez hasonló kulturális veszteségként élik meg. A nyelvi relativizmus gondolatmenetére támaszkodó legfőbb érvük az, hogy minden nyelv a valóságnak egy, csak rá jellemző szegmentálását valósítja meg. Eszerint bármely nyelv visszaszorulása az emberi megismerés egy sajátos formájának eltűnését hozza magával. (*Coulmas*, 1992)

A nyelvek használatból való kiszorulásának többféle módjáról adnak hírt a források.

A nyelv gyors eltűnése

Szerencsére ritkán, de előfordul, hogy magát a nyelvet beszélő közösséget pusztítják ki, ennek következtében tűnik el az általuk beszélt nyelv. Az Ószövetségben olvashatunk egy olyan esetről, amelyben „nyelvi teszttel” választották ki a genocídium alanyait. Az ellenséges efrimiták esetében jártak el így a gileádbeliek. „Akkor azt mondák néki: Mondd: Sibboleth! És ha Szibolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölik a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az Efraimbeliek közül negyvenezer.” (Bírák könyve 12:6, Károli-biblia) Újabb keletű példa Tasmánia őslakosságának felszámolása, melynek következtében nyelvük is eltűnt. (*Mesthrie és mások*, 2000. 253.)

Szerencsésebb esetben az üldözött népcsoport maga nem vált teljes egészében áldozattá, mivel az üldözés ellen sikeresen védekezett egy villámgyors nyelvcserevel. A lenca és a cacopera nyelvek eltűnéséhez az el salvadori indiánok 1932-es tömeges lemészárlása vezetett. (*Mesthrie és mások*, 2000. 254.)

Néha nem üldözés, hanem egyéb körülmények, például egy népcsoportot megtámadó tömeges fertőzés vezetett egy nyelv használatának megszűnéséhez. Ez történt az észak-kaliforniai yahi indiánokkal és nyelvükkel. Az utolsó yahi beszédét – csak az anyanyelvén tudott kommunikálni – 1911-ben a Californiai Egyetemen nyelvészek próbálták meg rögzíteni.

A nyelv lassú eltűnése

A nyelvek használatból való kiszorulása általában több évtizeden vagy évszázadon át tartó folyamat. Egy népcsoport lassú, békés folyamat során – egy kétnyelvű fázis végpontjaként – áttér eredeti nyelvről egy másikra, a környezet nyelvére. Ez történt a források által dokumentált legtöbb esetben.

Ezt a folyamatot a nyelvet beszélő közösség (nyelvi) környezete indítja el, és vele bizonyult kölcsönhatásban megy végbe. Egy nagyobb és gazdaságilag erősebb környezet hatása nyelvi következményekkel is jár. Erre egyik példa az, ahogyan a közép- vagy észak-európai bevándorlók Amerikában nyelvileg alkalmazkodtak. Munkavállalásuk és társadalmi beilleszkedésük megkívánja az idegen nyelvi közösséghez való maximális kommunikációs alkalmazkodást is. Anyanyelvhasználatuk a magánéletre korlátozódik. Ennek következtében általában legkésőbb a harmadik generáció esetében befejeződik a nyelvváltás. Kivételt csak a rendkívül erős kohézióval rendelkező közösségek képeznek, például a pennsylvaniai németség vallási közösségként kivételes izolációban élő csoportjai, az amishok és a mnenoniták. (*Raith*, 1982)

A nyelvváltás végbemehet azon a területen is, ahol az adott közösség honos. A folyamatot felgyorsítja az adott közösségnek a környező népességhez viszonyított alacsony lélekszáma, az adott nyelvű iskolarendszer szűkös volta, nyelvüknek a környezeti nyelvhez képest alacsony presztízse. Dorian *„Nyelvhalál”* című könyvében részletesen leírja azt a folyamatot, ahogy a skót partvidéken élő lakosság fokozatosan áttér kelta eredetű gael

anyanyelvéről az angolra. A közösség tagjai fokozatosan angol-gael kétnyelvűekké válnak. Az áttérés a fiatalabb, mobilabb korosztálynál kezdődik meg. Ők az iskolába járás és a munkavállalás során egyre többet használják az angol nyelvet, a gael pedig csak családi, ismerősi körben. A közösség tagjait gael nyelvtudásuk minősége szempontjából Dorian négy csoportba osztja: elder fluent speaker, younger fluent speaker, semi-speaker és passive bilingual. Az idő múlásával egyre kevesebben vannak a teljes körű nyelvi kompetenciával, s egyre többen a töredékes kompetenciával rendelkezők. Ezzel párhuzamosan a közösség által használt nyelv struktúrája is egyszerűsödik, lexikai állománya pedig – célzott nyelvpolitikai intézkedések hiányában – egyre kevésbé alkalmas a modern élettel kapcsolatos kommunikációs igények kielégítésére. A nyelvváltás, vagy ahogy ő nevezi, a „nyelvhálál” folyamata feltartóztathatatlaná válik. (Dorian, 1981)

Felvethető a kérdés: van-e a nyelvhálál után feltámadás, vagy realiztikusabban fogalmazva: feltartóztatható-e a nyelvcserre folyamata?

A második világháború után egyre több iskolába vezették be a velszi nyelvet. Ezzel nemcsak a velsziül beszélő családok gyermekei számára tették lehetővé az anyanyelvi oktatást, hanem angol egy nyelvűek számára is megkönnyítették a nyelv elsajátítását. Cardiffban 110 általános iskolában folyik velszi nyelvű oktatás. Ez magyarázza a főváros kiemelkedő helyét az 1991-es adatok között. Fokozatosan növekszik a velszi nyelv szerepe a felsőoktatásban és a felnőttképzésben is. (Davies, 1999) Úgy tűnik, nagy kulturális erőfeszítéssel Walesben sikerült az ethnic revival céljait elérni, a nyelvcserre folyamatát legalábbis lelassítani.

Vannak esetek, amikor sikeresen vették fel a küzdelmet egy nyelvnek a kommunikációból való visszaszorulásával. Három példát ismertetek részletesebben.

A szorbok – néha vendeknek is nevezik őket – Lausitzban élnek, a volt NDK területén, az Odera-Neisse határ mentén. Mintegy ötvenezren vannak. Ez az a határértéke annak a populációnak, amelyet a nyelvpolitikával foglalkozók hosszú távon nyelvmegőrző közösségnek tartanak. Nyelvük a nyugati szláv nyelvcsoporthoz tartozik, közeli rokonságban áll a csehvel, a szlovákkal és a lengyelvel. Azt, hogy megtartották nyelvi-kulturális identitásukat, jórészt annak köszönhetik, hogy a szocialista rendszer fennállása idején elzárták őket lengyel, cseh és szlovák nyelvrokonaitól. Így elkerülték a polákok és a kasubok sorsát, akik nyelvükkel együtt felszívódtak a lengyel népességben. A szorbokat sokáig a lenini nemzetiségi politika egyik fényes példájaként emlegették. Ennek egyik bizonyítéka a Domowina Kiadó volt, amely az NDK állami kulturális mecenatúra lélegeztetőgépére kapcsolva nagy

számban jelentette meg a tizenhatodik századtól önálló írásbeliséggel rendelkező népesség klasszikus és modern szépirodalmi alkotásait. Kiadtak a szorb nyelv történetét feltáró munkákat, többek között egy nyelvtörténeti szótárt is. (Ferguson, 1984) Németország egyesülése és a szocialista tábor széthullása után megszűnt irántuk a kiemelt érdeklődés, és a támogatás is alaposan megcsappant. Nyelvpolitikusok újabban pesszimistán ítélik meg a szorb nyelv továbbélésének esélyeit. (Coulmas, 1992)

A második példa egy nagy lélekszámú és tekintélyes történelmi múltra visszatekintő nép nyelvhasználatáról szól. A Walesben beszélt kelta eredetű velszi nyelv több, mint ezer éves írásbeliséggel rendelkezik. A nyolcszázas évekből származnak az első írásos emlékek, s már a tizenhatodik század végén megjelent velszi nyelven a teljes biblia. Az élénk kulturális életre jellemző, hogy 1800 és 1850 között újságok, folyóiratok tucatjai mellett 3000 könyv látott napvilágot ezen a nyelven. Jelentős szótárírói – korpusztervezési – tevékenység is segített abban, hogy a velszi nyelv meg tudja felelni a változó társadalmi igényeknek. (Davies, 1999)

Ennek ellenére a népesség kétnyelvűvé válása már nagyon korán megkezdődött. Kezdetét a tizenötödik századra teszik. (*Mesthrie és mtsai.*, 2000) A tizenkilencedik században ez a folyamat felgyorsult, mivel az iparosodás fejlődésével sok walesi vállalt munkát szülőhelyétől távol, az angolra való áttérésük szükségszerűvé vált. Walesben egész vidékek néptelenedtek el. A huszadik század húszas éveiben Walesben gazdasági krízis tört ki, ez pedig újabb elvándorlási hullámot indított meg. Ezzel párhuzamosan angol anyanyelvűek települtek be a területre, a vegyes házasságok pedig tovább csökkentették a velsziül beszélők számát. Az angol vállalkozók üzemeiben csak angolul folyt a kommunikáció. Mindez hozzájárult a helyben maradt lakosság kétnyelvűvé válásához, sok esetben pedig a teljes nyelvcserehez.

A tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján még a walesi lakosság fele beszélte ősei nyelvét, 1931-ben már csak 31 százalék, 1951-ben pedig 29 százalék. (*Coulmas*, 1992) Ezek a felmérések azt is megmutatták, hogy az idősebb korosztályoktól a fiatalabba fel haladva csökkent a velszi nyelvtudás. Ez a tendencia 1991-ben megfordulni látszott. Bár a népszámlálás adatai szerint az összlakosságnak ekkor már csak 18 százaléka beszélt velsziül, a beszélők között azonban a gyermekek és a fiatalok aránya jóval meghaladta az idősebbekét. Az is kiderült, hogy egyes településeken a velsziül beszélők aránya kiemelkedően magas. A fővárosban, Cardiffban például különösen megemelkedett az ősi nyelvet ápolók száma. (*Davies*, 1999)

Ehhez a változáshoz hozzájárult az a kulturális munka, amelyet a walesi identitás megőrzéséért folytattak az utóbbi évtizedekben. Az ősi nyelv és kultúra iránti növekvő érdeklődés felkeltésében már hatvan éve segít a BBC velszi nyelvű szekciója. A Walesi Egyetem kiadásában sorra jelennek meg a kortárs és klasszikus írók művei. A kétnyelvű kiadásokat igényes tanulmányok egészítik ki. Az egyetemeken kutatók dolgozzák fel a walesi történelmet és foglalkoznak nyelvtörténeti tanulmányokkal is.

A velszi nyelvi helyzet megváltozása azonban vitathatatlanul a közoktatásnak köszönhető. A második világháború után egyre több iskolába vezették be a velszi nyelvet. Ezzel nemcsak a velsziül beszélő családok gyermekei számára tették lehetővé az anyanyelvi oktatást, hanem angol egynyelvűek számára is megkönnyítették a nyelv elsajátítását. Cardiffban 110 általános iskolában folyik velszi nyelvű oktatás. Ez magyarázza a főváros kiemelkedő helyét az 1991-es adatok között. Fokozatosan növekszik a velszi nyelv szerepe a felsőoktatásban és a felnőttképzésben is. (*Davies*, 1999) Úgy tűnik, nagy kulturális erőfeszítéssel Walesben sikerült az ethnic revival céljait elérni, a nyelvcsere folyamatát legalábbis lelassítani.

A harmadik történet a legbonyolultabb és legellentmondásosabb. A diaszpórában élő zsidóság nyelvét mindig is sajátos diglosszia jellemezte. Az elsősorban szakrális célokat szolgáló emelkedett változat, a héber-arámi eredetű loshn-koydesh mellett mindennapi kialakult egy, a szomszédság nyelveinek elemeit is tartalmazó közönséges változat a mindennapi élet kommunikációs szükségleteinek kielégítésére. Ilyen volt a Dél-Európában beszélt szefárd és a Kelet-Közép-Európában honos jiddis. A magas presztízsű loshn-koydesh a szakrális szféra, a szent iratok kommentárjainak, a vallásos irodalomnak a nyelve volt. Jellemző, hogy *Munkácsi Bernát* apja, a rabbinikus műveltségű *Munk Ábrahám*, bár anyanyelve a jiddis volt, a tizenkilencedik század végén önéletrajzát ezen a nyelven írta. Ezt a szakrális nyelvet a zsidó közösségen belül a művelt férfiak, rabbik és írástudók beszélték.

A mindennapi élet kommunikációs szituációiban a közönséges változatot használták. Ez a nyelv szolgált a képzetlenebb férfiak, a kisgyermekek és a nők számára kizárólagos kommunikációs eszközzül. A környezeti nyelvek közül – beszélőinek számát és írásbeliségét tekintve – kiemelkedik a jiddis. Az első adatok erről a nyelvről a tizenegyedik századból származnak a Rajna vidékéről, ahol közvetítőként szolgált a zsidók és német szomszédaik között. Innen terjedt keletre és vált az askenázi zsidóság vernakuláris nyelv-

vévé. Az így kialakult nyelv grammatikája német alapú, szókincsében a német és a szakrális változathoz származó szavak mellett vannak szláv és neolatin elemek is.

Bár létrejöttének körülményei mutatnak kreolizációs elemeket, a nyelv egészében mégsem tekinthető kreolnak. A jiddisnek ezer éves írásbelisége van. A szépirodalmon (*Sólem Alechemtől Singerig*) kívül vallásos szövegek is napvilágot láttak jiddisül. Már a tizenkilencedik században lefordították a Tórát jiddisre. Ennek ellenére stigmatizált változatnak számított, sőt néha még számít is, nem ritkán nevezik „elrontott németnek”, „kulturálatlan dialektusnak”. Ez a lebecsülés még a nyelvet magát a mindennapi életben használó zsidó körökben is megfogalmazódik. Ahogy *Weinreich* mondta, „mindenki beszéli, de senki sem becsüli”. (*Fishman*, 1991)

A jiddis ugyanakkor közvetítőként szolgált a közép-európai zsidó közösségek számára a német nyelvű európai kultúrához való kapcsolódásban. A Monarchia németesítési törekvéseiben például a zsidó közösség többsége természetes segítőtársnak bizonyult, éppen nyelve miatt. Mivel az általuk beszélt nyelv, a jiddis német nyelvjárásnak számított, a héber helyett létrehozott szekularizált iskolákban az oktatás nyelve a német lett. Bár a konzervatív rabbik megpróbálták felvenni a harcot a német tanítási nyelv ellen, a folyamat feltartóztathatatlanul bizonyult. A magyarul vagy szlovákul beszélő lakosság körében időnként a zsidók tűntek a német kultúra kizárólagos letéteményeseinek. (*Katz*, 1999)

A jiddis a huszadik században Európán kívül is elterjedt nyelvvé vált. Amerikában 1900 körül az angolon kívül az öt legnagyobb beszélőszámot felmutató nyelvek közé tartozott. Jelenleg több, mint hárommillió jiddis anyanyelvű ember él a világban, többségük az Egyesült Államokban, a volt Szovjetunió területén és Izraelben. (*Fishman*, 1991) Úgy tűnik, ebben az esetben is korán kongatták meg a lélekharangot.

Jegyzet

(1) Beszélnek egyébként a nyelv ökológiájáról is. Ezt a terminust Haugen alkotta meg az ötvenes években az amerikai norvég bevándorlók nyelvi alkalmazkodásának folyamatairól írt publikációiban.

Irodalom

- Békés V. (1997): *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Coulmas, F. (1992): *Die Wirtschaft mit der Sprache. Eine sprachsoziologische Studie*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Crystal, D. (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- Davies, J. (1999): *The Welsh Language*. UWP.
- Dorian, N. (1981): *Language Death*. UPP.
- Ferguson, Ch. (1984): Spracherhaltung bei Minderheiten. In: Oksaar, E. (Hg.): „*Spracherwerb – Sprachkontakt – Sprachkonflikt*” im Lichte individuumzentrierter Forschung. Gruyter, Berlin – New York. 129–141.
- Fishman, J. A. (1991): *Yiddish: Turning to Life*. John Benjamins.
- Katz, J. (1999): *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközösségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Mesthrie, R. – Swann, J. – Deumert, A. – Leap, W. L. (2000): *Introducing Sociolinguistics*. Edinburgh University Press.
- Raith, J. (1982): *Sprachgemeinschaftstyp, Sprachkontakt, Sprachgebrauch*. Steiner, Wiesbaden.